

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ТЕОРІЇ НАЦІОНАЛІЗМУ ЕРНЕСТА ГЕЛНЕРА

У статті проаналізовано зв'язок між освітньою політикою владних кіл Другої Речі Посполитої та становленням західноукраїнського націоналізму. Зроблено спробу дослідити суть українсько-польських відносин на етапі модернізації Польської держави.

Ключові слова: націоналізм, український націоналізм, Друга Річ Посполита, міжвоєнний період, Ернест Гелнер.

Західноукраїнський націоналізм міжвоєнного періоду є явищем, до певної міри, унікальним. Варто лише звернути увагу на факт успішності/ефективності націоналістичної ідеології в українському середовищі Другої Речі Посполитої, який не має аналогів в історії українського націоналізму.

Безперечно, таке оригінальне явище не могло не викликати зацікавлення науковців. З-поміж найважливіших праць варто згадати дослідження Івана Лисяка-Рудницького [18], Петра Мірчука [21], Михайла Сосновського [26], Олександра Мотиля [34], Ярослава Грицака [7, 8], Михайла Чугуєнка [30] та інших.

Якщо в радянській історіографії західноукраїнський націоналізм 1920-х–1930-х рр. постає як типовий «буржуазний націоналізм» у його радикальній формі, то у працях вітчизняних, діаспорних і зарубіжних вчених – це рух представників інтелігенції та вихідців із селян, прояв їхнього глибокого патріотизму, що був продуктом національного, соціального, економічного, культурного гноблення українців у Другій Речі Посполитій.

Більшість цих праць написано з погляду історії ідей. Майже повністю проігноровано вплив модернізаційних процесів на становлення західноукраїнського націоналізму. Дослідники не зважають на той факт, що не всі представники націоналістичного руху мали тверді переконання, а потрапили до його лав через брак інших пропозицій. Західноукраїнський націоналізм міжвоєнного періоду розглядається як явище закономірне, логічне й однозначно серйозне. Українська національна ідентичність сприймається як єдино можлива для корінного населення західноукраїнських територій Польської держави.

Ця стаття написана під впливом прочитання праці Ернеста Гелнера «Нації та націоналізм» [9, с. 27–196]. Незважаючи на те, що книга

вийшла друком у 1983 р. (а її доповнення «Націоналізм» у 1997 р.), вона до сьогодні не стала предметом повноцінних дискусій у колах вітчизняних науковців. Розвідки Георгія Касьянова [9, с. 7–26; 15, с. 159–169, 217–221] є чи не єдиним винятком.

Мета дослідження – з'ясувати характер зв'язку між політикою владних кіл Другої Речі Посполитої в царині освіти та становленням західноукраїнського націоналізму.

Ернест Гелнер: теорія

Е. Гелнер як представник модернізму вважає, що націоналізм і нації є явищами сучасного світу. Націоналізм, у розумінні Гелнера, – це «теорія політичної легітимності, за якою етнічні межі не мають перетинатися політичними кордонами і, зокрема, етнічні кордони в межах певної держави не повинні відокремлювати правителів від решти (можливість цього просто виключається самим принципом)» [9, с. 29]. Націоналізм забезпечує державну/владну підтримку певній «високій» культурі. Учений ототожнює поняття «висока культура» й «освіта». На його думку, потреба в такому союзі влади й «високої» культури/освіти та сама можливість цього союзу з'являються лише в індустріальну епоху. Отже, націоналізм – це результат взаємодії економіки, держави та культури на певному етапі історичного розвитку людства.

Враховуючи зміни у взаємодії цих трьох чинників, Гелнер поділяє історію людства на три епохи: доаграрну, аграрну й індустріальну.

У доаграрну епоху не існувало ні держав, ні «високих» культур, тому націоналізм як такий виникнути не міг.

В аграрну епоху вже існували і держави, і «високі» культури. Проте вони не виявляли взаємного тяжіння, тому політичні й культурні межі, як правило, не збігалися. «Високі» культури були культурами еліт. У той же час більшість

населення споживала «низькі» (народні) культури.

Лише внаслідок переходу від аграрного суспільства до індустріального виникає потреба в союзі держави й «високої» культури. Так з'являється націоналізм – продукт глибинних структурних зрушень, який покликаний задовольнити нові суспільні потреби, насамперед ті, що пов'язані з вимогами економічного розвитку.

Гелнер визначив межі індустріальної епохи не досить чітко. Однак, для нього, індустріальне суспільство – це, насамперед, суспільство постійного економічного зростання. Цим воно суттєво відрізняється від аграрного суспільства, економіка якого розвивається екстенсивним шляхом і забезпечує лише певний рівень споживання.

Аграрне/традиційне суспільство стабільне, має ієрархічну будову та плекає суспільний статус і, відповідно, соціальні бар'єри. Економіка такого суспільства не потребує значної соціальної мобільності. На противагу їй, економіка індустріального/модерного суспільства не може існувати без соціальної мобільності, тому це суспільство є динамічним. Йому притаманний егалітаризм і брак соціальних бар'єрів.

У традиційному суспільстві відтворення соціально пристосованих індивідів відбувається на двох рівнях: рівні «низьких»/ої культур/и (у місцевих спільнотах) і рівні «високої» культури (у спеціалізованих закладах). Гелнер запропонував для розрізнення цих видів навчання такі терміни як «акультурація» й «екзонавчання».

«Акультурація» дає людині змогу отримати вузькі знання, які можна використати тільки в певному контексті – у рамках місцевої спільноти. «Екзонавчання» – освоїти достатній понятійний апарат, щоб діяти поза контекстом. Саме «екзонавчання» Гелнер назвав освітою.

В аграрному суспільстві не було потреби в загальному «екзонавчанні». Крім того, мови «екзонавчання» й «акультурації», як правило, відрізнялися.

Доіндустріальний світ – це світ розмаїття культур, мов і діалектів. Це світ, в якому належність людини до певного соціального колективу визначалася не мовою, а її відданістю правителів. Це світ обмежених грамотності та комунікативних можливостей.

В умовах нової економічної реальності (швидкої зміни у структурі праці; зростання частки розумової праці; розвитку способів пізнання; невпинних оборотів капіталів і впровадження технологічних інновацій) ситуація докорінно змінилася. Індустріальна цивілізація може існувати лише за якнайбільшої культурної та політичної однорідності. Задовольнити цю потребу економіки покликаний націоналізм.

Носії «високої» культури висувають ідею нації – культурної спільноти, що повинна перетворитися на спільноту політичну. Національна держава стає захисницею «високої» культури та створює якнайсприятливіші умови для економічного зростання. Вона розбудовує централізовану систему освіти, через яку насаджується мова «високої» культури. Освітня система вдовольняє запити національної держави в тотальному «екзонавчанні». Адже, щоб гідно конкурувати в індустріальному світі, вона повинна оперувати достатньою кількістю освічених і взаємозамінних кадрів.

Отже, націоналізм, на думку Гелнера, – це явище, поява якого зумовлена об'єктивними чинниками – вимогами індустріального розвитку. Одночасно учений наголошує, що націоналізм пов'язаний не так із самою індустріалізацією/модернізацією, як із її нерівномірним поширенням.

Роль націоналістичних ідеологій у процесі становлення націоналізму є вторинною. Гелнер стверджує, що вони дають викривлене уявлення про природу націоналізму і не варті уваги.

Саме націоналізм породжує нації – динамічні, анонімні, соціально збалансовані спільноти носіїв певних писемних культур, які водночас є спільнотами політичними, а не навпаки.

Заслугує на увагу й ідея Гелнера про особливість «раннього» націоналізму, який, на відміну від «пізнього» націоналізму, частково породжений комунікативними бар'єрами, що виникають між «пасинками» та «синами» модернізації.

Друга Річ Посполита

Гелнер вважає, що перехід від аграрної доби до індустріальної в Центральній і Східній Європі відбувся як перехід від імперій до національних держав. Отже, й ера націоналізму у цьому куточку Європи почалася із розпадом імперій. Таке бачення збігається із загальноприйнятим. Гелнер наголошує, що східноєвропейський націоналізм мав свою специфіку, адже на момент його появи в регіоні не було ні національних держав, ні «високих» культур. Чи не єдиним винятком, на його думку, була польська культура [9, с. 246–247]. Такі згадки є рідкістю у книзі Гелнера. Як зазначає Роман Шпорлюк, впадає у вічі, що на гелнерівській мапі націоналізму відсутня Польща. Напевно тому, що польський націоналізм не вписується в його теорію: поляки завжди мали свою еліту, їхній націоналізм виник задовго до настання індустріальної епохи, за жодної історичної доби до них не можна було застосувати поняття «пробуджуваної нації» [32, с. 13]. Усе ж таки, той факт, що Гелнер виокремив польську культуру як єдину державоспроможну культуру регіону, заслуговує на увагу. Очевидно, це озна-

чає, що польський націоналізм мав більше шансів швидше й ефективніше реалізувати свою головну вимогу: шлюб національних держави й культури. Власне, увага Гелнера до культури робить його теорію привабливішою за інші модернізаційні теорії для аналізу подій у Другій Речі Посполитій.

У цій статті не розглядається проблема економічного розвитку та модернізації Польської держави, окрім такого аспекту, як політика польської влади у сфері освіти: розбудова національної системи освіти, ставлення до навчальних закладів національних меншин, доступ представників національних меншин до всіх ланок освіти й перспективи працевлаштування після отримання диплома. Загальне уявлення про економічні й соціальні процеси у Другій Речі Посполитій можна отримати, прочитавши відповідні розділи у працях Джозефа Ротшильда [23], Нормана Дейвіса [11], а також у навчальних посібниках [12; 14; 33].

Міжвоєнна Польща за величиною території та кількістю населення посідала шосте місце в Європі. Це була аграрна країна із значними диспропорціями в економічному розвитку регіонів. Серед найменш розвинених – західноукраїнські терени. Ступінь урбанізації не досягнув мінімального рівня: у містах Польської держави проживало менше 50 % населення [14, с. 491]. Попри консервативність польського суспільства, у Другій Речі Посполитій спостерігалися зростання мобільності населення й демократизація людських стосунків.

Однією із найважливіших проблем, що постали перед владою Польської держави, була освітня реформа. Потреба в ній була цілком очевидною, зважаючи на: тривалий період перебування польських земель у складі інших держав з їхніми освітніми системами, недостатній ступінь інтеграції різних частин країни в єдине ціле, а також на наявність чисельних, часто ворожих полякам, національних меншин, які мали власні заклади освіти.

Освітня реформа здійснювалася за відсутності достатнього фінансування. Відомі факти, коли польські чиновники добровільно оподатковували себе на потреби освіти [5, с. 8]. Світова економічна криза 1929–1933 рр. призвела до зменшення бюджетних витрат на освіту з 17,1 % у 1929/1930 навчальному році (далі – н. р.) до 14,4 % у 1935/1936 н. р. [13, с. 14].

Декларація польського уряду від 20 листопада 1918 р. проголошувала принцип загальної, світської, безкоштовної освіти. У 1919 р. запроваджено обов'язкове навчання дітей віком від семи до чотирнадцяти років у семирічних загальних (народних) школах. У 1921 р. на всю територію країни поширено поділ на шкільні округи.

У лютому 1922 р. сейм ухвалив закон, який доручав створення й утримання загальних шкіл органам місцевого самоврядування. Середню ланку освітньої системи утворювали гімназії.

Істотні зміни у сфері освіти були викликані реформою 1932 року. Закон від 11 березня 1932 р. передбачав, що право вступу до середньої загальноосвітньої або професійної школи давало закінчення шести – а не чотирьох як раніше – класів загальної школи. Суттєво змінювалася система середньої освіти: восьмирічні гімназії поступилися місцем дволанкової системі – чотирирічним гімназіям і дворічним ліцеям.

Централізація й уніфікація освітніх закладів супроводжувалися їх полонізацією, складовими якої були: запровадження навчання польською мовою, насадження польського духу в навчанні й вихованні та зростання кількості викладачів-поляків за рахунок представників інших національностей.

Найважливішим кроком на шляху полонізації освіти стало ухвалення 31 липня 1924 р. закону Владислава Грабського про шкільну освіту. Згідно з ним, утримання національних шкіл покладалося на місцеві громади, а державна підтримка надавалася двомовним (утраквістичним) школам, що виникали як результат об'єднання місцевих польських і національних шкіл. Закон передбачав проведення плебісциту серед батьків дітей шкільного віку щодо мови навчання. Однак численні зловживання шкільної адміністрації, зокрема під час шкільних референдумів 1925 й 1932 рр., змушували представників національних меншин звертатися до судових органів Другої Речі Посполитої та міжнародних інституцій.

На думку авторів «Енциклопедії українознавства», утраквістичні школи треба вважати суто польськими закладами, оскільки навчання в них відбувалося переважно польською мовою, а вчителями були майже винятково поляки, які часто не володіли українською мовою [29, с. 945].

У міжвоєнний період кількість дітей шкільного віку, які відвідували початкову школу, зросла з 69 % у 1921/1922 н. р. до 90,6 % у 1938/1939 н. р. [33, с. 375]. У 1937/1938 н. р. із 100 дітей віком від 7 до 13 років відвідувало школу 90, а на українських теренах – 85 осіб [29, с. 944]. Якщо в 1922/1923 н. р. кількість загальних шкіл у країні становила 27 515, то напередодні Другої світової війни – 28 881. Кількість неписьменних у віці понад десять років зменшилася з 33 % у 1921 р. до 20 % у 1939 р. [14, с. 499]. Суттєво зросла кількість загальних шкіл на західноукраїнських теренах, особливо в північно-західних землях. Якщо в 1922/1923 н. р. в Галичині діяло 4 689 початкових шкіл, то через

п'ятнадцять років – на 309 більше. На Волині й Поліссі ця кількість зросла відповідно з 1 838 до 3 101 школи [29, с. 943]. Однак цей показник покращувався завдяки відкриттю утравквістичних і польських навчальних закладів. Зміну статусу загальних шкіл у Галичині й на Волині можна простежити в табл. 1 [29, с. 945].

Таблиця 1. Статус загальних шкіл у Галичині й на Волині в 1921–1938 рр.

Статус загальних шкіл	Галичина		Волинь	
	1921/ 1922 н. р.	1937/ 1938 н. р.	1922/ 1923 н. р.	1937/ 1938 н. р.
українські	2 426	352	443	8
польські	2 247	2 127	546	1 459
утравквістичні	–	2 485	89	520
інші	16	197	80	100

Середня освіта вважалася елітарною. Наявність документа про середню освіту означала автоматичне зарахування його власника до еліти суспільства. Отримати середню освіту в Польській державі мали можливість лише діти заможних батьків, та й кількість закладів цієї ланки була незначною. Так, у 1938 р. у країні налічувалося 769 гімназій і 604 ліцеї [14, с. 499]. На території українських воєводств (разом із західною частиною Львівського воєводства та білоруською частиною Полісся) – 178 гімназій і 161 ліцей [29, с. 944]. Реформа 1932 р. обмежила доступ населення до середньої освіти, хоча і сприяла покращенню її якості.

Професійна освіта у Другій Речі Посполитій була непопулярна. У цьому полягала специфіка польського суспільства. Однак внаслідок цілеспрямованих дій влади наприкінці 1930-х рр. кількість професійних шкіл зросла на 10 %, а їхніх учнів – на 22 % [13, с. 16]. У 1938 р. діяло 764 професійні училища [14, с. 499].

Найяскравіше польський офіційний націоналізм виявився у ставленні влади до проблеми підготовки педагогічних кадрів. У 1919 р. запроваджено учительські семінарії з п'ятирічним курсом навчання. У ході реформи 1932 р. їх замінили на педагогічні ліцеї державної форми власності. У 1938 р. діяло 74 педагогічні установи [14, с. 499]. Реформа супроводжувалася закриттям відповідних закладів національних меншин. Так, українці повністю втратили чинні інституції (10 учительських семінарій і курсів, із яких 8 були приватними) і не отримали жодного державного ліцею. Лише у 1934 р. сестри Василянки заснували учительську семінарію, що готувала кадри для дошкільних закладів [29, с. 945–946]. До польських педагогічних ліцеїв українців не приймали. Викладач-українець міг

працевлаштуватися лише в суто польських регіонах держави, тоді як у місцях компактного проживання національних меншин працювали педагоги-поляки. Так, у Львівському шкільному окрузі протягом 1918–1939 рр. кількість українських вчителів зменшилася на 20 %, а польських зросла на 600 % [13, с. 8]. Усуненню неблагонадійних осіб сприяли відсутність чітких критеріїв і принцип таємності оцінювання праці вчителів.

Систему/політику підготовки викладачів у Другій Речі Посполитій слід оцінювати критично. Адже забезпеченість педагогічними кадрами наприкінці міжвоєнного періоду була гірша, аніж у перші роки незалежності. Якщо в 1922 р. співвідношення учень/учитель становило 42,3 учня початкових шкіл на одного вчителя, то в 1938 р. на одного педагога припадало 61,3 учня [23, с. 463]. У другій половині 1930-х рр. навантаження на вчителів у Польщі було чи не найбільшим в Європі.

На момент проголошення незалежності у країні діяло 5 вищих навчальних закладів. Поступово їхня кількість зросла до 28. За цим показником Польська держава посіла перше місце серед країн Центрально-Східної Європи. Найбільша кількість цих закладів зосереджувалася у Варшаві – 11, Львові – 5 (без урахування нелегальних українських вищих шкіл), Кракові – 4. У 1937/1938 н. р. кількість студентів становила 48 724 особи, з яких 42,3 % навчалося у Варшаві, а 19 % – у Львові [33, с. 385]. Українські кафедри вищих навчальних закладів Львова були закриті одразу ж після польської окупації міста.

Доступ до вищої – як і до середньої – освіти був обмежений високою платою за навчання, а також необхідністю витратити додаткові кошти на життя у великих містах. Діти селян і робітників становили менше 14 % учнів середніх шкіл і приблизно 7 % студентів вишів [23, с. 463]. Право навчатися у вищих навчальних закладах мали лише громадяни Польської держави. У не польської молоді, яка прагнула здобути вищу освіту, влада вимагала офіційного визнання польського підданства та виконання військового обов'язку. Прискіплива увага зверталася на можливість участі абітурієнта у воєнних подіях 1918–1921 рр. Якщо рік закінчення середнього закладу освіти не збігався із роком вступу до вищої школи, у вступника вимагалося свідоцтво лояльності. Цей документ видавався за місцем проживання й характеризував політичні переконання молоді людини та її рідних [17, с. 7–10]. Як засвідчують спогади Мирослава Семчишина, він відігравав вирішальну роль в ухваленні рішення про зарахування абітурієнта до вищої школи [25, с. 30–31].

Українська громада Другої Речі Посполитої розбудувала досить потужну мережу приватних виховних і навчальних закладів (дитячих садків, народних, середніх і фахових шкіл). Ці установи на теренах Галичини підпорядковувалися Українському педагогічному товариству (створено в 1920 р., у 1926 р. перейменовано на «Рідну школу»). Незважаючи на утиски влади й обмежене фінансування (допомога різноманітних українських організацій та еміграції, пожертвування окремих громадян «на коляду», «на писанку», з нагоди сімейних свят), їхня кількість невинно зростала. Якщо в 1936/1937 н. р. діяло 33 українські приватні народні школи [27, с. 70–71], то в наступному році – 41 [29, с. 946]. Кількість учнів у цих школах зросла з 5 202 у 1933/1934 н. р. [27, с. 73] до 6 400 у 1937/1938 н. р. [29, с. 946].

В українських приватних народних школах навчалися насамперед діти селян, робітників і ремісників. Певний відсоток становили діти чиновників і священників, а також промисловців і купців [27, с. 73–74].

Попри значні успіхи української громади у формуванні мережі приватних народних шкіл, наприкінці 1930-х рр. із 100 українських дітей, що навчалися в початковій школі, українські (державні та приватні) загальні школи відвідувало приблизно 7 % дітей, тоді як утравістичні – 45 % і польські – 48 % дітей [29, с. 945].

Вагомих результатів було досягнуто на рівні середньої школи: більшість українських середніх навчальних закладів у Другій Речі Посполитій були приватними. Так, у 1931/1932 н. р. у країні діяло 18 українських гімназій, із яких 13 були приватними. У 1937/1938 н. р. співвідношення державних і приватних українських гімназій і ліцеїв становило відповідно 5 і 19, 5 і 16. Цього року в українських середніх школах навчалось приблизно 6 тис. учнів, тобто трохи більше, ніж половина тих українців, які здобували середню освіту. Біля 4 тис. осіб відвідувало приватні українські заклади [29, с. 945–946].

У міжвоєнний період спостерігалось збільшення кількості українських професійних шкіл. Якщо в 1922/1923 н. р. у Галичині налічувалось 6 таких закладів, то у 1938/1939 н. р. – 18. Це 7 % від загальної кількості фахових шкіл, що діяли в регіоні напередодні війни [16, с. 10]. Усі українські професійні школи були приватними, за винятком державного рільничого ліцею в Черниці (1935 р.).

Стараннями української громади у Другій Речі Посполитій протягом певного часу діяло 3 українські вищі навчальні заклади: греко-католицька Богословська академія (1928–1944 рр.) і нелегальні Український (таємний) університет (1921–1925 рр.) та Українська політехнічна висока школа (1921–1925 рр.). Найбільша кіль-

кість студентів навчалася в підпільних українських вишах у 1921/1922 н. р. Невизнання дипломів цих закладів владою й переслідування студентів і викладачів призвели до їх швидкого закриття.

Отже, у Польській державі спостерігалися позитивні явища в освітній сфері. Це стосується передусім зростання кількості закладів освіти усіх рівнів і ліквідації неписьменності. Початкова школа стала/повинна була стати чинником інтеграції польського суспільства, а польська мова викладання, культ Польської державності – вагомими складовими патріотичного виховання молоді.

Освітня політика влади не завадила українській громаді зберегти національну школу, що сприяла формуванню національної свідомості в молодого покоління українців.

Польська влада створила умови для того, щоб представники національних меншин навчалися в державних польських або утравістичних початкових школах. Одночасно доступ до елітарних середньої та вищої освіти для не польського населення був обмежений. Так, набір представників національних меншин до вищих шкіл визначався *numerus clausus* (підстава – закон про вищі школи від 13 липня 1920 р.). Квота залежала від престижу закладу й факультету. Це є свідченням непослідовності політики польської влади та невиробленості концепції польської модерної нації. Польське суспільство не мало єдиного погляду на цю проблему – згадати хоча б дискусію націонал-демократів і соціалістів – і не змогло запропонувати послідовну асиміляційну політику. Таким чином, українець, який отримав початкову освіту в державному закладі та міг бути потенційним поляком, часто позбавлявся доступу до середньої й особливо вищої освіти. Така дискримінація стимулювала зворотний процес – усвідомлення своєї належності до упослідженої української нації. Отже, запропонована владою схема залучення іншого через систему освіти була мало дієвою.

Заклади освіти у Другій Речі Посполитій не змогли виконати функцію плавильного котла для польської модерної нації. Українське та польське молоде покоління було втягнуте до конфлікту дорослих. Праві організації отримали добру змогу використовувати дітей і молодь для здійснення своїх політичних цілей. Так, у лави доросту Організації українських націоналістів (ОУН) можна було потрапити, досягши 8-річного віку, юнацтва ОУН – 12 років (формально – 15 років). Особливо ефективно до політичного життя залучали студентів.

Як зазначає Дж. Ротшильд, у міжвоєнний період у країнах Центральної та Східної Європи вища освіта – особливо гуманітарні спеціаль-

ності – користувалася винятковою популярністю. Водночас спостерігався брак робочих місць для людей із дипломами, зокрема, через недостатній рівень промислового розвитку в регіоні. Це змушувало тогочасну інтелігенцію зосереджуватися на партійній діяльності, що призводило до гіпертрофії політики [23, с. 32]. Усе сказане повною мірою стосується Польської держави, як польського, так і непольського населення.

Навчання студентів-українців у 1910–1930-х рр. було несистематичним, насамперед, через мобілізацію на фронті Першої світової війни, а також через уже згадувані утиски української молоді польською владою та високу плату за навчання. Питома вага студентів не змогла завершити студії. У міжвоєнний період це явище стало масовим. Так, із 1073 студентів, що протягом 1928–1931 рр. навчалися у греко-католицькій Богословській академії у Львові, завершило навчання 116 осіб [6, с. 100]. Із 175 студентів, які протягом трьох років навчалися в торговельній школі «Рідної школи» у Львові, у 1936/1937 н. р. склала випускний екзамен 21 особа [27, с. 91] тощо.

Василь Рудко вважає, що у Другій Речі Посполитій сформувався особливий тип молодого українця – «войовничий півінтелігент». Це молода людина, яка не змогла отримати повноцінну освіту або ж не доросла до рівня справжнього інтелігента навіть після отримання диплома. Вона – з позиції власної напівосвіченості/напівдуховності – намагалася реалізувати свої молодечі амбіції в політичній сфері, оскільки через низку причин не виконувала жодної іншої соціальної функції [24, с. 350–385].

Проблема професійної зайнятості українців у Польській державі була досить актуальною. Численні українські організації й установи не могли забезпечити робочими місцями усіх охочих, а конкуренцію з поляками професіонали-українці не витримували. На початку 1930-х рр. приблизно 80 % греко-католицького населення Львова становили особи чотирьох соціально-професійних груп: безробітні – 33,8 %, прислуга – 24,5 %, молодь, яка вчиться, – 14 % і робітники – 6,7 %. Частка державних службовців серед українців була незначною (1,9 %). Можливості для працевлаштування чоловіків у Львові були значно вужчими, аніж для жінок [19, с. 186].

Варто зазначити, що Е. Гелнер заперечував проти розуміння націоналізму як руху, кінцевою метою учасників якого є зміна їхнього соціального статусу [9, с. 97–99]. Однак повністю відкидати вплив матеріальних чинників недоречно.

Зацікавлення політикою, що його виявляла тогочасна безробітна творча інтелігенція, пояс-

нює впливом матеріальних факторів Богдан Ігор Антонич. Безробітний інтелігент розчаровувався у своїй творчості, втрачав віру в її суспільну значущість і знаходив оперття в певній ідеології. У багатьох випадках для нього важливою була не суть ідеології, а сам факт її наявності. «Підбудова [ідеологічна. – І. Ш.] стає для безробітного інтелігента ліком від почуття суспільної меншвартості й зайвості» [1, с. 654]. Типову для того часу радикальну зміну політичних переконань Б. І. Антонич характеризує як «мандрівки безробітного інтелігента від одного бюра посередництва праці до другого» [1, с. 654]. Популярність такого жанру як казка в міжвоєнний період він пояснює тим, що казка – ліки від дійсності. На думку Антонича, такий вибір жанру є підсвідомим. І майже в дусі Гелнера він продовжує: «Але, власне, в тому справа, що суспільні спонуки діють теж підсвідомо, майже незважно, так сказати б, підземно» [1, с. 654].

Соціальна база ОУН, у трактуванні Лева Ребета, – це студентська молодь і безробітні, які мали доволі вільного часу, щоб займатися політикою [22, с. 14–16].

У такому контексті можна цілком логічно пояснити ті зміни у способі життя українських націоналістів, які зауважив Микола Шлемкевич у післявоєнний період на еміграції: однобоке суспільство «героїв» перетворилося на однобоке суспільство «порядних» людей. На думку Шлемкевича, у Другій Речі Посполитій у середовищі українців панувала тотальна мода на героя-революціонера. Саме тому якість таких революціонерів не була високою. Коли вони отримували можливість влитися в наявні соціальні й економічні структури, їхній ідеалізм зникав [31, с. 81–86].

Було б несправедливо звинувачувати українських націоналістів у корисливих намірах. Зрештою, боротьба за національні ідеали, так само, як і за класові чи вселюдські, автоматично передбачає врахування інтересів тих осіб, які борються за ці ідеали. Найуспішніший – у сенсі впливу на суспільство – український націоналіст 1920–1930-х рр. Дмитро Донцов прожив життя скромно, навіть бідно, а останні роки – на ласці людей [10, с. 15]. Ідеалізм Донцова, як і більшості ключових постатей українського націоналістичного руху, поза сумнівом. Водночас можна припустити, що в окремих випадках вибір обивателя на користь революційної діяльності був недостатньо усвідомленим. Недарма Варшавський судовий процес над членами ОУН (18 листопада 1935 р. – 13 січня 1936 р.) наштовхнув польських журналістів на думку, що існує два типи українських націоналістів: таких, як Степан Бандера – незламних борців за ідею, і таких, які потрапили до лав організації цілком випадково [21, с. 298].

Ідея модернізації (якщо йдеться про політику влади в галузі освіти) у Другій Речі Посполитій не спрацювала. Вона виявилася не настільки привабливою, щоб змусити польські владні кола забути польсько-українське минуле й подолати те, що Владзімеж Бончковський визначив як «фатальний комплекс нерівності партнерів» [3]. Владане змогла забезпечити однакові можливості для тих громадян, які прагнули здобути освіту. Освітня система не була зорієнтована на формування анонімного суспільства взаємозамінних спеціалістів. Цілком логічний – у контексті модернізації – процес колонізації освіти не став ефективним знаряддям уніфікації суспільства.

Західноукраїнський націоналізм 1920–1930-х рр. – це рух молодого покоління українців, переважно вихідців із села, які були позбавлені шансу стати повноправними громадянами Польської держави. Тому можна погодитися з Володимиром Мартинцем, який стверджував, що ключ до подолання українсько-польського протистояння був у польських руках: «Польща тримала ініціативу акції, а не ми» [20, с. 272]. Вочевидь, цим ключем мало бути прагматичне ставлення польської еліти до українського населення, зокрема до молодого покоління. Адже, як засвідчено у спогадах Романа Волчука, викладач-поляк міг бути «на загал “своїм хлопом”», якщо ставився до учнів-українців коректно. І навіть національно свідомих вихованців української гімназії можна було переконати в тому, що польська культура є багатшою за українську [4, с. 51].

Проте українсько-польський конфлікт полягав не тільки й не стільки в тих утисках, яких зазнавали українці у Другій Речі Посполитій. Ось як про це писала Олена Теліга в листі до Наталії Лівицької-Холодної від 24 липня 1932 р.: «В Совдепії було тяжко, але там майже всі довкола мучилися [...] В Варшаві мені тяжче. Довкола кипить життя, люди, в більшості, їдять, вдягаються, розважаються. [...] а я мушу голодати, ходити в рваній білизні і не мати можливості пійти на якусь вечірку чи концерт» [28, с. 76].

У сучасній вітчизняній історіографії домінує уявлення про визначальний зв'язок українського націєтворення з подіями Першої світової війни й Української національної революції 1917–1921 рр. Дійсно, рівень національної самосвідомості західних українців (українців) після 1921 р. був відчутно вищим, аніж до 1914 р. Представники «втраченого покоління» західноукраїнської молоді, які були мобілізовані на фронті Першої

світової війни зі шкільних і студентських лав, а згодом брали участь у революції, у міжвоєнний період стали осердям націоналістичного руху.

Одночасно теорія Гелнера дає можливість виявити зв'язок між українським націєтворенням і модернізаційними процесами. За Гелнером, можна/слід виокремити ще одне потужне джерело націоналістичного руху – представники західноукраїнської молоді, які зіткнулися зі значними комунікативними бар'єрами в Польській державі, тобто були «втраченим поколінням» в іншому сенсі. Виникає спокуса ототожнити цю, другу, групу з поколінням, молодшим за учасників війни й революції. Проте, як засвідчує, хоча б, автобіографія Степана Бандери [2] (народився в 1909 р.), таке уподібнення необґрунтоване.

Зростання мобільності населення та стирання меж між суспільними верствами сприяли кращому знайомству українців із поляками й усвідомленню ними своєї іншості. (Як приклад такого осмислення, можна згадати висловлювання О. Теліги про відмінності українських і польських жінок [28, с. 62, 88, 92].) Теоретично відкритий для всіх громадян Польської держави доступ до освіти й інших благ модерності породжував в українців амбіції, а фактичні комунікативні бар'єри штовхали їх до лав революційних рухів. Успіх революційного підпілля свідчить на користь теорії Гелнера: цілком вірогідно, що націоналістів і комуністів приваблювали не ідеали відповідних ідеологій, а ідея радикальної перебудови суспільних відносин.

Попри те нове, що додає теорія Гелнера до розуміння проблеми, її очевидним недоліком є недооцінка ролі колективної пам'яті, націоналістичних ідеологій, сили національного почуття та впливу політики на становлення й розвиток націоналізму. Зрозуміти події у Другій Речі Посполитій без урахування попереднього етапу українсько-польських відносин неможливо. Як неможливо пояснити глибину міжнаціонального конфлікту, успіх націоналістичних ідеологій чи недостатній ступінь прагматизму політики польської еліти стосовно національних меншин.

Теорія Е. Гелнера дає можливість подивитися на західноукраїнський націоналізм міжвоєнного періоду з нової перспективи – як на явище, пов'язане з модернізацією Польської держави. Однак, пояснюючи окремі аспекти проблеми, вона не дає змоги зрозуміти суть цього явища. Вивчення ігрового характеру західноукраїнського націоналізму 1920–1930-х рр. сприятиме формуванню адекватного погляду на досліджувану проблему.

1. Антонич Б. І. Література безробітної інтелігенції // Повне зібрання творів / Богдан Ігор Антонич; [передм. М. Ільницького; упоряд., ком. Д. Ільницького]. – Львів : Літопис, 2009. – С. 652–655.

2. Бандера С. Мої життєписні дані / Степан Бандера // Московські вбивці Бандери перед судом : зб. матер. / [ред. Д. Чайковський]. – Репр. вид. – Дрогобич : Бескид, 1992. – С. 439–445.

3. Бончковський В. Українська справа / Влодзімеж Бончковський // Простір свободи : Україна на шпальтах паризької «Культури» : антологія / [упоряд. Б. Бердиховська ; пер. з пол.]; Ін-т Адама Міцкевича, Центр міжнародної культурної співпраці ; Укр. наук. ін-т Гарвардського ун-ту ; Ін-т Критики; Культурна програма Року Польщі в Україні. – К. : Критика, 2005. – С. 119–148.
4. Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та воєнного Відня / Роман Волчук ; [передм. Я. Грицака]. – К. : Критика, 2002. – 175 с.
5. Герасимович І. Українські школи під польською владою (Відбитка з «Народного Календаря» на 1924 рік видавництва «Бистриця» в Станиславові) / Іван Герасимович. – Станиславів : Вид-во «Бистриця», 1924. – 16 с.
6. Греко-католицька Богословська Академія у Львові в першому трьохлітті свого існування (1928–1931) ; Греко-католицька Богословська Академія у Львові. – Львів : «Біблос», 1932. – 109 с.
7. Грицак Я. Велика пауза // Нарис історії України : формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посіб. для учнів гуманіт. гімназій, ліцеїв, студ. іст. ф-тів вузів, вчителів / Ярослав Грицак. – 2-ге вид. – К. : Генеза, 2000. – С. 166–209
8. Грицак Я. Страсті за націоналізмом : історичні есеї / Ярослав Грицак. – К. : Критика, 2004. – 343 с.
9. Гелнер Е. Нації та націоналізм ; Націоналізм / Ернест Гелнер ; [пер. з англ., передм. Г. Касьянова]. – К. : Таксон, 2003. – 300 с. – (Ex professo).
10. Дашкевич Я. Дмитро Донцов і боротьба довкола його спадщини / Ярослав Дашкевич // Донцов Д. Твори / Дмитро Донцов ; [упоряд. О. Баган] ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України ; Нац. ун-т «Кієво-Могилянська академія» ; Укр. акад. та проф. т-во імені Міхновського ; Дрогобицький пед. ун-т ім. Івана Франка ; асоціація «Нова література». – Львів : Кальварія, 2001. – Т. 1 : Геополітичні та ідеологічні праці. – С. 7–19.
11. Дейвіс Н. Niepodległość. Двадцять років незалежності (1918–1939 рр.) // Боже ігрище : історія Польщі / Норман Дейвіс ; [пер. з англ. П. Тарашука]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2008. – С. 739–769.
12. Дильонгова Г. 1918–1939 // Історія Польщі 1795–1990 / Ганна Дильонгова ; [пер. з пол. М. Кірсенка]. – К. : Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. – С. 110–138.
13. Завгородня Т. Підготовка вчителів для української народної школи Галичини (1919–1939 роки) / Тетяна Завгородня ; Прикарпатський ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ : Плай, 1999. – 135 с.
14. Зашкільняк Л. О. Польська республіка в 1918–1939 рр. // Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів / Л. О. Зашкільняк, М. Г. Крикун ; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка ; Ін-т іст. досл. ; Центр істор. полоністики. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – С. 445–507.
15. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму : монографія / Георгій Володимирович Касьянов. – К. : Либідь, 1999. – 351 с.
16. Кецик У. В. Громадянське виховання учнів українських професійних шкіл Галичини (перша третина XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Уляна Василівна Кецик ; Прикарпатський нац. ун-т ім. В. Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.
17. Кислий В. М. Українські високі школи у Львові і студентський рух у Західній Україні у I половині 20-х років XX століття / Василь Миколайович Кислий. – Львів : Ред.-вид. відділ при управлінні по пресі, 1991. – 141 с.
18. Лисяк-Рудницький І. Націоналізм // Історичні есе / Іван Лисяк-Рудницький ; [упор. Я. Грицак ; переклад У. Гавришків, Я. Грицака] ; Центр досл. історії ім. Петра Яцика Канадського ін-ту укр. студій Альбертського ун-ту; Ін-т держ. упр-ня та місц. самоврядування при Кабінеті Міністрів України : в 2-х т. – К. : Основи, 1994. – Т. 2. – С. 247–259. – (Західна історіографія України; Вип. 1).
19. Лозинський Р. М. Міжвоєнний період // Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини) / Роман Мар'янович Лозинський ; Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів : Вид. центр Львівського нац. ун-ту ім. Івана Франка, 2005. – С. 164–189.
20. Мартинець В. Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н. Спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / Володимир Мартинець. – [Б. м.], 1949. – 349 с.
21. Мірчук П. Нарис історії ОУН. 1920–1939 роки / Петро Мірчук ; Центр досл. визвольного руху. – 3-є вид., доп. – К. : Українська видавнича спілка, 2007. – 498 с.
22. Ребет Л. Світла і тіні ОУН / Лев Ребет. – Мюнхен : Вид-во «Український самостійник», 1964. – 111 с. + дод.
23. Ротшильд Д. Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Дьозеф Ротшильд ; [пер. з англ. В. П. Каша]. – К. : Мегатайп, 2001. – 496 с.
24. Рудко В. Чинний націоналізм: активність versus культура / Василь Рудко // Націоналізм: антологія / [упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. – К. : Смолоскип, 2000. – С. 350–385.
25. Семчишин М. У міжвоєнному Львові // З книги Лева: український Львів двадцятих-сорокових років : спомини / Мирослав Семчишин ; [ред. О. Романів] ; НТШ. – Львів : НТШ, 1998. – С. 30–60. – (Мемуарна бібліотека НТШ; Ч. 4).
26. Сосновський М. Дмитро Донцов – політичний портрет : з історії розвитку ідеології українського націоналізму / Михайло Сосновський. – Нью-Йорк–Торонто : Trident International, Inc., 1974. – 419 с. – (НТШ; Бібліотека українознавства; Т. 33)
27. Стан і діяльність Рідної Школи. 1936–1937. Річне звітання Головної Управи Рідної Школи за час від 1. IX.1936 до 31.VIII.1937. – Львів : Видавнича спілка «Діло», 1938. – 162 с.
28. Теліга О. Листи. Спогади / Олена Теліга ; [упор. Н. Миронець] ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Фондація ім. О. Ольжича. – 2-ге вид., випр. – К. : Видавництво ім. Олени Теліги, 2004. – 400 с.
29. Українські землі під Польщею / [І. Герасимович, В. Кубійович, В. Мудрий та ін.] // Енциклопедія українознавства. Загальна частина ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – Репр. вид. – К., 1995. – Т. 3. – С. 942–949.
30. Чугуєнко М. В. Формування та розвиток ідеології Дмитра Донцова : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук : спец. 09.00.12 / Михайло Віталійович Чугуєнко ; Харківський держ. ун-т. – Харків, 1998. – 286 с.
31. Шлемкевич М. Загублена українська людина / Микола Шлемкевич. – Нью-Йорк : Друкарня Р. Крупка–М. Пирський, 1954. – 160 с. – (Життя і мислі; Кн. 2).
32. Шпорлюк Р. Ернест Геллнер та історія націоналізму / Роман Шпорлюк // Критика. – 1998. – Ч. 3 (5). – С. 8–13.
33. Brzoza Cz. W niepodległym państwie 1918–1939 / Cz. Brzoza // Historia Polski 1918–1945 / Cz. Brzoza, A. L. Sowa. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 2006. – S. 17–490.
34. Motyl A. J. The turn to the right : the ideological origins and development of Ukrainian nationalism, 1919–1929 / Alexander J. Motyl. – New York : Columbia University Press, 1980. – 202 p.

I. Shlikhta

WEST UKRAINIAN NATIONALISM OF THE INTERWAR PERIOD THROUGH ERNEST GELLNER'S THEORY OF NATIONALISM

The article examines interconnection between the educational politics of the Second Polish Republic elite and development of the West Ukrainian nationalism. The author makes an attempt to explore an essence of Ukrainian-Polish relations on the stage of the Polish state modernization.

Keywords: nationalism, Ukrainian nationalism, the Second Polish Republic, interwar period, Ernest Gellner.

УДК 947.7:32“1964”

Бажан О. Г.

ПЕТРО ШЕЛЕСТ І «ДВІРЦЕВИЙ ПЕРЕВОРОТ» У КРЕМЛІ 1964 РОКУ

У статті розглянуто роль керівника української республіканської партійної організації Петра Шелеста в усуненні від влади року першого секретаря ЦК КПРС Микити Хрущова у жовтні 1964.

Ключові слова: політична історія України 1960-х років, Петро Шелест, Микита Хрущов.

Беззастережне виконання всіх директив вищого партійного керівництва, вміло налагоджена першим секретарем Київського обкому КПУ П. Шелестом партійно-організаційна робота в області, була належним чином оцінена ЦК Компарті України. У характеристиці на П. Шелеста від 17 липня 1961 р. перший секретар ЦК КПУ М. Підгорний зазначав: «На керівній роботі проявив себе вмільним організатором, ініціативним та дисциплінованим працівником, добре знаючим промислове виробництво. Постійно працює над підвищенням своїх знань, приділяє значну увагу вивченню та впровадженню передового досвіду в промислове та сільськогосподарське виробництво» [1, арк. 151].

Репутація здібного управлінця, потужного господарника, доброзичливі стосунки з першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорним сприяли стрімкому кар'єрному зростанню П. Шелеста. У серпні 1962 р. його обирають секретарем ЦК КПУ відповідальним за розвиток машинобудування. Після того як перший секретар ЦК КПРС М. Хрущов у першій декаді вересня 1962 р. оприлюднив свої міркування стосовно перебудови партійних органів за виробничим принципом, Петро Шелест з іншими відповідальними працівниками ЦК мусив перейматися втіленням у життя на території республіки чергової апаратної реформи, яка передбачала розчленування парткомів на промислові та сільськогосподарські. Внаслідок реорганізації керівних партійно-державних та господарських органів

УРСР у грудні 1962 р. було створено Бюро ЦК КПУ з керівництва промисловим виробництвом, якому підпорядковувалися відділи важкої промисловості, машинобудування, оборонної промисловості, легкої, харчової промисловості, торгівлі, транспорту та зв'язку, будівництва і міського господарства. Очоловати новостворену структуру президія ЦК КПУ доручила Петру Шелесту.

З перших днів на посаді голови Бюро з керівництва промисловим виробництвом П. Шелесту довелось зіткнутися з недоліками перебудови компартійних органів за виробничою ознакою, приділяти багато часу на усунення конфліктів та незгод між секретарями обкомів промисловості та сільського господарства. Обіймаючи високу управлінську посаду, у листопаді 1962 р. П. Шелест домігся дозволу Москви на спорудження у Києві, на схилах Дніпра, величній трьохповерхової будівлі Палацу піонерів і школярів, розрахованої на одночасне перебування 26,5 тис. дітей. Крім того, на особливому контролі секретаря ЦК КПУ перебували питання, пов'язані з нарощуванням потужностей автомобільного заводу «Комунар» у м. Запоріжжі, випробуванням та виробництвом транспортного літака Ан-22 «Антей», прокладанням окружної автомобільної дороги навколо Києва, будівництвом магістралі Москва–Київ [3, с. 146, 149–151].

Черговий зигзаг в кар'єрі П. Шелеста випав на літо 1963 р. На червневому пленумі ЦК КПРС 1963 р. керівника республіканської партійної